

Матија Д. Милић*

БАЊЕ СТАРЕ СРБИЈЕ У СРПСКИМ ПУТОПИСИМА XIX ВЕКА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ БАЊСКОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

У раду су анализирани описи бањских локалитета у путописним текстовима о новоослобођеним областима Старе Србије у 19. веку. Основне изворе чине путописи: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898), *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић. Описујући геоморфолошка, климатска, геотермална, историјска и антропогеографска својства Нишке, Куршумлијске, Сијаринске и Врањске бање, ови путописци су вршили важну патриотску мисију упознавања читалаца са новоослобођеним крајевима и тиме дали значајан допринос историји бањског туризма у Србији.

Кључне речи: бањски туризам, путопис, Стара Србија, Нишка бања, Куршумлијска бања, Сијаринска бања, Врањска бања

Бањски туризам има дугу традицију и припада најстаријим облицима туристичког кретања. Његово порекло је у далекој историји античких цивилизација које су користиле погодности термоминералних извора у медицинске сврхе (SMIT, PUSKO 2017: 10). Развијену културу бањског лечења познавали су још стари Римљани, о чему сведоче бројна археолошка налазишта.

Широм Европе се у осамнаестом веку развило неколико бањских градова. Њихова првобитна намена била је лечење јер се минерална и термоминерална вода користила за купање и пиће (URI, LARSEN 2011: 32). Како је „од средине 19. в. туризам постао једно од кључних одредишта новог концепта слободног времена” настало услед „преласка са преиндустријског у индустријско друштво” (STOJANOVIĆ 2007: 41), управо је одлазак у бању ради одмора, ојачања и разоноде био и први вид масовнијег облика туризма. Према Д. Стојановић (2007: 43), томе су допринела открића савремене медицине о физичкој активности и боравку на чистом ваздуху као неопходним основама доброг здравља.

У новије време бањски туризам се често повезује са wellness и spa туризмом, иако то нису синонимни појмови. Wellness туризам је свеобухватни појам који се односи на медицинске, здравствене, спортске/фитнес, авантуристичке или трансформационе типове путовања који доприносе општем побољшању здравственог стања. Везује се за „холистички начин путовања који интегрише жељу за физичким здрављем, лепотом и дуговечношћу, и /или повећање свести о повезаности са заједницом, природом или божанским тајнама” (BAŠEL, ŠELDON

* jumpermaki@gmail.com

2009: 11). Кључна разлика између бањског и wellness/spa туризма је у томе што овај потоњи не мора подразумевати коришћење термоминералних водених ресурса.

У Закону о бањама Републике Србије (Сл. гл. РС ,бр. 80/92, 67/93) бања је дефинисана као „подручје на коме постоји и користи се један или више природних лековитих фактора и које испуњава услове у погледу уређености и опремљености за њихово коришћење у складу са одредбама овог закона. Бања представља природно добро од општег интереса, којим управља држава, под условима и на начин утврђен овим законом“.² „Бање се одликују израженим здравствено-рекреативним функцијама, услед богатства различитих природних елемената (термоминерални извори, племенити гасови, пелоид, климатски елементи, вегетација), због којих ова врста места одавно побуђује велико интересовање туристичке тражње“ (Јовичић 2008: 3). Балнеолошки фактори у функцији бањског лечења су минералне, термалне и термоминералне воде, гасовима богати и еманаацијом радиоактивних елемената природно обogaћени извори (STANKOVIĆ 2009: 5).

Србију популарно зову „државом бања, због бројности термоминералних извора, дуге традиције и опште познатости бања, као и њиховог значаја у туристичком промету“ (ЈОВИЋИЋ 2008: 3). До сада је регистровано преко триста извора термоминералних вода. „Богатство и разноврсност, а такође размештај и хемијски састав термоминералних вода у Србији, у вези је са ‘сложеним тектонским односима’ (бројне и испреплетане раседне линије) и разноврсним геолошким саставом терена, укључујући и велико распрострањење магматских стена“ (ЈОВИЋИЋ 2008: 4).

Бање Србије биле су познате још у римско доба (одатле и назив „римски бунар“ за најстарије каптаже). Нови период развоја започео је изградњом специјалистичких здравствених институција за различите врсте обољења у неким бањама (Врњачка, Сокобања, Нишка и др.), али и реконструкцијом и изградњом нових хотела (ЈОВИЋИЋ 2008: 4). Захваљујући лечилишној функцији термоминералних извора, створена је традиција бањског лечења, формиран су специфични амбијенти, а могло би се говорити и о одређеној врсти пијетета према овим местима” (ЈОВИЋИЋ 2008: 5).

2.

Тема овог рада су бање Старе Србије које се помињу у српским путописима 19. века. С обзиром на то да „бање имају пионирску улогу у развоју домаћег туризма у Србији“ (Радивојевић 2006)³, основни циљ истраживања је да се указивањем на најстарије помене термалних извора и бањских локалитета пружи допринос историји бањског туризма у Србији, нарочито оног дела који је у 19. веку последњи 2 Треба разликовати појмове „бања” и „бањица”. Први појам означава уређене просторе око извора лековите воде, са мање или више смештајних, угоститељских, медицинских и пратећих објеката, уз обавезну лекарску контролу посетилаца. Други појам означава недовољно истражене и валоризоване изворе лековите воде које локално становништво, нарочито за време лета, самоиницијативно користи за купање, орошавање, испирање и пијење, верујући у оздрављење (RADIVOJEVIĆ, 2006). 3 Према А. Радивојевићу (2006), за почетак развоја туризма у Србији сматра се 1868. година када је у Врњачкој бањи формирано „Основатељно фондаторско друштво лековите киселе воде“.

био ослобођен од Турака и припојен новој српској држави. Примарну истраживачку грађу чине следећи текстови: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Кроз славенске земље Саве Бјелановића* (Задар, 1898), *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић⁴.

Историчари књижевности сматрају да се „послије ослобођења од Турака и присаједињења српској мatici јужног Поморавља и великих градова јужне Србије, као што су Ниш, Лесковац и Врање, на Македонију [се] и на Повардарје, као и на Косово и цијелу Стару Србију, у тадашњем националном и патриотском заносу гледало као на дијелове поробљеног и неослобођеног Српства. Захваљујући томе ови простори су постали прави изазов за путовања и путничке записе српских писаца и њихова свједочења о земљи, људима, поднебљу и језику, све до почетка Балканских ратова 1912. године” (МАКСИМОВИЋ 2006: 33). Истовремено, реч је о периоду с краја 19. в., када у Европи долази до „претварања путовања у туризам“ будући да су „побољшање превозних средстава и успон путничких агенција омогућили све већем броју људи да путују“ (GVOZDEN 2011: 189).

Иако у науци о књижевности постоје извесне дилеме у погледу жанровског одређења ових текстова (нпр., *Писмима из Ниша* се приписују и одлике романа)⁵, тежиште у анализи неће бити на књижевнотеоријским питањима изворних текстова, већ на њиховим тематским, идеолошким, хронолошким, историјскогеографским и у ширем смислу, књижевнонаучним аспектима. Основне методе истраживања су анализа текста и дескриптивни метод, синтетички, компаративни и историјско-генетички метод, географсконаратолошки/наротивногеографски (RAJAN, FUT, AZARIAHU 2016: 14)⁶ и егзактни приступ. С обзиром на циљ рада, анализа неће обухватити текст путописа у целини (иако шири контекст дела, пре свега његов документарни и туристички аспект неће бити пренебрегнут), већ примарно оне сегменте грађе који се односе на бањске локалитете и њихове описе. У неким изворима то су обимнији делови, док се негде само узгред помињу, иако ни у једном случају аутор(ка) не пропушта да истакне њихов значај. Међу бањама јужне и југоисточне Србије ондашњих новоослобођених крајева у наведеним текстовима помињу се или детаљније описују: Нишка бања, Врањска бања, Куршумлијска бања и Сијаринска бања. У случају последња два термална локалитета треба рећи да се они не наводе под овим данашњим називом, већ се на основу реконструкције наротивне фактографије путовања и ономастичког дела топонимије може закључити о чему пишу аутори путописци.

4 Обимну библиографску грађу о писаним изворима о бањама Србије в. у: STANKOVIĆ 2012: 1–40.

5 Детаљније о жанровским одређењима путописа и путописне књижевности в. BORM 2013. О географским и етнографским аспектима путописа в. KOSTADINOVIĆ 2016: 17.

6 Наротивногеографски/географсконаратолошки метод повезује географско мапирање простора са различитим типовима наротива и проучава њихово међусобно деловање (RAJAN, FUT, AZARIAHU 2016).

3.1. Путопис Сретена Л. Поповића *Путовање по Новој Србији* (1879) садржи двадесет четири путничка писма у којима аутор описује своје путовање од Београда до Врања. Описи географских локалитета следе хронологију и топографију итинерера. Поповић у духу позитивизма доноси свеобухватну слику предела кроз које пролази, задржавајући се на бројним и детаљним документарним чињеницама. Геоморфолошки приказ смењују информације о климатолошким, хидрогеолошким, рељефним карактеристикама места, након чега следи увид у антрополошка и етнологска својства и историјске и политичке околности. Опширне и честе дигресије са историјском нарацијом неретко су испресецане или допуњене стиховима народних песама. Аргументацију за оно што излаже Поповић налази у историјским записима, архивској грађи, разним споменицима и предањима, или у личном искуству, као активни учесник у друштвеном и политичком животу, или у ономе што је имао прилике да чује („Приповедали су ми узроке о овој борби и наглој предаји Турака из ових околних места“, РОПОВИЋ 1950: 487). Иако о Нишу пише у четири писма (17, 18, 19, 20), Нишку бању помиње узгред јер је стицајем околности (ранијим поласком из Ниша ка Лесковцу), Поповић био спречен да посети бањско место. Међутим, из онога што поводом тога пише, може се закључити да аутор и не жали због пропуштеног:

Колико је од Ниша до ове куле (Ђеле-куле, прим. М.М.), толико је одавде па до Нишке Бање, до које хтедох отићи, не бање ради, што сам већ напред знао да њена топла купатила нису баш тако на гласу, него поради старина, за које сам по неким старим описима још из римских времена знао да их је било, но време је било ручку, и тако нисам хтео моје пратиоце више мучити, него се вратим натраг у Ниш, и закључимо да после ручка продужимо даља посматрања (РОПОВИЋ 1950: 370).

Из навода се може закључити да Нишка бања у време Поповићевог путовања странцима или становницима ван локалне регије није била позната по својим лековитим својствима и балнеолошким капацитетима, али, такође, да се атрактивност овог локалитета више сагледавала из перспективе културно-историјског и археолошког наслеђа. Према актуелним сазнањима (РОПОВИЋ 2007: 113), бања код Ниша је „деловањем турских власти ревитализована у првим деценијама 19. века и као 'исцелитељско место' била знана најпре у локалној средини а потом и изван ње. [...] током последњих деценија 19. века опстајала [је] без мериторног суда о лековитом дејству њених термоминералних вода, што није било без одраза на званично ускраћивање терапеутске моћи истих до првих година наредног столећа, тј. 20-ог века“.⁷ Сретену Л. Поповићу, очигледно, нису били познати резултати истраживања објављени у турским годишњацима о термалној и лековитој природи извора Нишке бање, а да се турским подацима није поклањала пажња потврђује и чињеница да се поводом термалних вода Нишке бање „све до почетка 20. века мислило да је реч о обичној, нешто топлијој води“ (РОПОВИЋ

⁷ О најстаријим поменима извора минералних вода код Ниша и њиховог лековитог дејства, од античких времена до 19. века, в. PETROVIĆ 2000. и РОПОВИЋ 2007.

2007: 121). Ипак, с обзиром на ауторову склоност ка детаљним описима путничких импресија, може се претпоставити да бисмо, да није дошло до скраћења боравка у Нишу, добили опширнију слику ове бање и једно сведочанство више о њој.

О бањским насеобинама и термалним изворима Старе Србије Поповић пише много детаљније у последњем, двадесет четвртом писму, које је посвећено његовом боравку у Врању и околини. На путу до Врањске бање он најпре види жене и децу како се купају у „бањаничкој речици“ чија топла вода, захваљујући бањским изворима, омогућава купање до дубоко у јесен (Поповић то истиче и податком да се ту затекао на дан Св. Луке, дакле 31. октобра по новом календару). У идеализацији призора аутор дочарава атмосферу „вреве, кикота и смеја“ (ПОПОВИЋ 1950: 541), а жене и девојке назива „нимфама“, поредећи их са лабудовима. У следећем, нешто објективнијем опису термалног локалитета (бањско здање, купатила, хамам, припајајући путеви), путописац се од задивљеног посматрача претвара у теренског истраживача:

Ми с колима пристасмо на леву страну речице (потока), јер су зграде за купање на тој страни. Обиђох сва купатила и мерих топлину воде: беше негде 50, а негде 60 гради. Рекоше ми да је врело код разваљеног хамама, које на самој ивици обале извире, најтоплије; измерих и то врело, кад али, истина, барометар се попе на 70 гради или степени. Овде не беше никаквог прелаза са леве на десну страну реке: пре неког времена била је бујна киша и малу је дрвену ћупријицу преко које се ишло развалила, и грађу настрану бацила (ПОПОВИЋ 1950: 541).

Наводи нуде сведочанство о стању и инфраструктури Врањске бање последњих деценија 19. в. и потврђују да је и локално српско становништво, као и Турци који су ту живели, знало за њена лековита и благотворна дејства. Турском живљу је бања, по свему судећи, била место за рекреацију и уживање, за „тефериче“ и излете.⁸ Поповић потом описује поступак топљења кудеље при чему се, захваљујући топлој води, добија квалитетно предиво. Задивљен лепотом Врањске бање, он јој прориче лепу будућност.

Овој Бањи, због њене тако топле, а неутралне воде, која скоро никаквог непријатног мириса и задаја нема и која је, по доказу стручњака, подобра емској води, претстоји велика будућност. Ту поред ње, на левој страни Мораве, за по сахата растојања, пролазиће светска железничка пруга, ту је наблизу варош Врања, а осим тога сав предео око Бање диван је и романтичан: има равнице, има брежуљака и брегова са лепом шумом обраслих, а и речица је доста јака на води, само би јој требало корито регулисати и удубити. Сви су услови ту да се начини бања за исцељење немоћних, а за уживање преко лета дивне природе, здравог и чистог зрака, само треба што скорије на томе радити да се засада бар најјужнија купатила начине и гостионица за путнике сазида (ПОПОВИЋ 1950: 542).

Оваквим просуђивањем Поповић је антиципирао кључне критеријуме савремене научне валоризације термо-минералних извора (Јовичић 2008: 3) у које спадају: температура и минерални састав воде (Врањска бања припада

⁸ На завршетку драме Коштана Бора Станковић описује Врањску бању „пуну дима, магле и паре бањске“ (1991: 66), алудирајући тиме на високу температуру њених извора.

хипертермалној групи са температуром 63– 110°C), близина речног слива (слив Јужне Мораве), издвајање бањских зона (јужно-моравска зона), географски положај (близина и развој саобраћајница, близина већих насеља, атрактивност туристичких мотива), лечилишна функција, развој инфраструктуре и објеката, допунски туристички садржаји (излетнички, рекреативни, манифестациони, конгресни, гастрономски, спа и wellness туризам су допунски пратиоци и трендови савременог балнеолошког туризма). Поповићева идеализација у опису места и одушевљеност природним потенцијалима новоослобођених крајева резултат је и очигледне патриотске мисије и родољубивог осећања с којима се последњих деценија 19. века писало о Старој Србији.

3.2. Са истом патриотском мисијом пише свој путопис *Из нове Србије* Мита Ракић, отац песника Милана Ракића. Текст је првобитно штампан у часопису *Отаџбина* (књ. 4, 5 и 6) у току 1880. и 1881. године, са поднасловом „етнографско–историјска студија“, а настао је делом и као резултат пишчеве службене обавезе. Након што је Влада Србије донела „Закон о уређењу ослобођених предела“ од 3/15. јануара 1878. који су били праћени заменом турских државних институција српским установама, јавила се потреба за упознавањем са приликама у новоослобођеним крајевима. Начелник Оперативног одељења српске Врховне команде генерал Коста Протић задужује Миту Ракића као члана Српског Ученог Друштва да „проучи писане споменике старе српске књижевности и уопште српске старине и да о томе поднесе службени извештај“ (1987: 185).

На путу од Ниша ка Врању Ракићу су пажњу у близини Куршумлије привукли термални извори уз реку Бањску.

На десној обали реке, крај пута, под брдом, има једна бања. То су два извора; један накиселе, а други сумпоровите воде. Зграде нема никакве, него су наши војници који се овде налазе начинили неку чатрљицу над водом, колико да је покрију те да се купају. Вода је била топла 37 R° (РАКИЋ 1987: 29).

Након егзактног описа физичкогеографских координата бањског локалитета (на основу којих се закључује да је реч о најстаријим изворима данашње Куршумлијске бање), минералног састава воде и температуре извора, Ракић мења регистар излагања; позивајући се на путничке записе М. С. Милојевића (*Путопис дела праве старе Србије*), Ракић парафразира народно предање о некадашњим дворима Милоша Обилића и лековитим изворима у којима се овај српски јунак окупао и окрепио пред полазак у Косовски бој. Са благом иронијом и јасном научном дистанцом, али и са пијететом према славној прошлости српског народа (помиње остатке прастарих цркава и гробља, иако не може лично томе да посведочи), Мита Ракић ову малу бањску насеобину позиционира у шири историјски и легендарни контекст, наглашавајући тако и њен значај, али и географску неприступачност крајолика: „Наши војници држе да је ово она Бањска из које је био Страхинић бан. Други пак мисле да је то она бања и Бањска што је под Голаком. [...] У овој Реч је о јединици Реомирове температурне скале која је коришћена у Европи у XVIII и XIX веку. Један Целзијусов степен одговарао је 0,80 степени на Реомировој скали, а вода кључа на 80 степени Реомирове скале.

тескоби и дивљини не може да живи ни дивљи Арнаутин, а то ли српски властелин из четрнаестог века.“ (РАКИЋ 1987: 30) Комбинација објективне научне опсервације и народних веровања потврђује да се Ракић трудио да на најбољи начин испуни поменути задатак и мисију који су му били поверени.

Други бањски локалитет о коме Ракић пише је, по свему судећи, данашња Сијаринска бања. На то упућује топонимска локализација изворишта (лева обала реке Бањице, села Свирац и Сјарина).¹⁰ Ракић помиње остатке једног објекта саграђеног уз „бању“, као и бањско купатило:

права бања, озидана квадратним зидом на свод, два хвата широким и дугим, на ком је кров срушен. Ту је басен за купање, дубок човеку до пазуха; озидан је циглом, па цементован с три прста дебљине. У тај басен долази вода из једне дограде у десно, где извире врућа вода, и има купка само за једно лице, које мора чучити па да га вода ухвати до испод пазуха (1987: 60).

Путописац је унео и податак да је запуштено купатило у ред довео и обновио локални лекар захваљујући чијој активности место добија и лечилишну функцију. У близини поменутог извора („петнаест корака од бање уз воду“) налази се још неколико извора чија вода у свом саставу има гвожђе.

кључа, из једне стене, на три места, вода је на првом месту врућа, а на другом и трећем тако врела, да се пуши усред лета. Рука се не може одржати ни три секунда, а да се не опрљи; а док се изброји 20, у ова се два врукта јаје скува. Ни доктор ни ја немадосмо термометра да измеримо топлоту ове воде, али, по томе што се јаје у њој скува, држим да ће имати преко 60 R.

Одавде пошав цркви, све истом страном, уз воду, изворе најпре вода која има гвожђа, потом вода које је топла, али киси и има гвожђа. Ту код те воде има пуно одроњених каменица, у којима има гвожђа (РАКИЋ 1987: 61).

М. Ракић се не задржава даље на опсервацији посећених изворишта (наставља са описом цркава), али и овакви кратки записи имају важан историјскогеографски значај, као најстарији помени балнеолошких места у новоослобођеним српским територијама.

Трећа бања коју је М. Ракић обишао на свом путовању је Врањска бања. О њој је дао и најшири опис; на почетку посебно хвали путну инфраструктуру околине бање до које је лако доћи и у самом том путовању уживати:

Ићи у бању, то је најлепша шетња Врањанима. А и што не би била? Пут је тако добар насип; десно прекрасна долина по којој се вијуга Морава; иза долине и у даљини, протегао се и свуда, докле око допрети може, завио велики планински венац, – та само ово, и без Бање, довољно је да изазове у шетњу и на уживање (РАКИЋ 1987: 100).

М. Ракић потом доноси демографске податке о бањском насељу понављајући за Сретеном Л. Поповићем информације о основној привредној делатности топлена кудеље у потоцима којима отиче врела вода извора: „Бања је и село и бања. У селу

¹⁰ У прошлости је ова бања још називана Арнаутска бања, Стара бања и Лесковачка бања (STANKOVIĆ 2009: 100).

живе сами цигани, с једне и с друге стране речице (јер је Бања стешњена бреговима), и топе кудељу у топлој води бањској, на најрационалнији начин“ (РАКИЋ 1987: 101). И остали подаци о купатилима и базенима уз изворе, помоћним зградама, температури и саставу воде, углавном су идентични онима које је изнео Ракићев претходник, путописац Поповић. Ракић помиње три велика базена на левој обали речице, зидана тесаним каменом.

Вода је сумпоровита и врло врела, али се меша с једним извором студене воде, те је тако од прилике 30 R топла.

Најврелији је извор сниже садашњег трећег купалишта, у једној стени пуној салитре, где је некад, види се по остацима (цементован извор и један део корита), порушио [...]

Држи се да ће овај извор бити до 70° R топал, јер његова вода ври, и кад коме треба да обари јаје или да ошури пиле или прасе, он, за неколико тренутака, учини то на свом извору.

И у самој речици бију на три четири места кључеви вреле воде, и за то сваки дан долазе сељанке из околине те у овој врућој води перу своје рубље и беле своја платна (РАКИЋ 1987: 102).

Слично Поповићу, и Ракић наглашава туристичке и медицинске потенцијале Врањске бање; у објективном резимирању свих њених предности (пре свега, геотермалних, рељефних и физичкогеографских), и недостатака који би се могли надоместити (уређеност извора и изградња смештајних капацитета), Ракић је оптимистички веровао у економски развој и просперитет најјужнијих делова Старе Србије који би се могли поредити са славним европским термама његовог доба.

Кад би се Бањица регулисала и одбила од ових извора, а они прочистили и уредили, и кад би се поградиле куће и спремили угодбе за похођане, онда би ова бања била не само најјача терма, него, близином својом добрим путовима и прекрасном околином, најлепше, најпријатније и најпосећеније место за лечење и уживање (РАКИЋ 1987: 102).

Овај путописац и патриота није могао слутити колико ће времена бити потребно да се те његове жеље почну остваривати.¹¹

3.3. Путопис *Кроз славенске земље Саве* Бјелановића (Задар, 1898) објављен је након пишчеве смрти, а судећи по предговору, ове „биљешке с пута“ и „путне успомене“ (БЈЕЛАНОВИЋ 2003: 9) биле су припремљене за штампу четири године раније. Своје путовање Бјелановић започиње средином јуна 1890. године. Занимљиво је да се у композицији путописа описи бање јављају на симетричним позицијама, на почетку и завршетку текста. Наиме, већ у првим поглављима Бјелановић описује сусрете са сапутницима различитих националности који, пре свега ради лечења, путују у чувене чешке терме „топлијех, љековитијех вода“ Маријенбада, Франценсбада и Карлсбада (2003: 20). Следећа три поглавља говоре

¹¹ Недавним поступком приватизације хотелског комплекса Врањске бање предвиђа се њена модернизација и рестаурација у духу савремених spa и wellness центара у Европи.

о Карлсбаду (Карловим Варима), „најгласовитијем љековитом мјесту у Европи“ (BЈELANOVIĆ 2003: 27), а догађаји који су описани у последњем, двадесет седмом поглављу, дешавају се у Врањској бањи. Иако је повод ауторовог боравка у овим местима био различит, оваква композиција путописа намеће поређење између једне, у интернационалним оквирима познате бање, и једне локалне, још увек неразвијене, али не мање лековите и лепе бање.

С. Бјелановић у Карлсбаду борави из здравствених разлога. Његове белешке о боравку у овој бањи (која у том тренутку има 12000 становника, а кућа за 30000), дају поуздан опис карактеристика и значаја које је Карлсбад имао крајем 19. века. Говори се о његовом космополитском духу („чељад из свега свијета, сваког језика и сваке руке“), славним гостима (Гете и руски цар Петар), фреквенцији, сталном расту броја гостију, њиховој етничкој структури („трећина Нијемаца, трећина Јевреја, а трећина осталих језика“), о мотивима боравка („Половица свијех гостију биће прави болесници, а половина умишљени или весељаци, који су дошли ради забаве и одмора“), уређеним пансионатима са раскошним баштама, парковима са музиком и споменицима славним људима, околним шумама са сређеним стазама и посутим путевима, кафанама и летњиковцима, црквама и синагогама, о домаћем становништву које је потпуно посвећено гостима, медицинским третманима (у сезони је 50 лекара у бањи), дневној рутини гостију између испијања воде, оброка и шетњи. Бјелановића мање интересују физичкогеографски и геотермални аспекти бање, а много више њена општа друштвена атмосфера и социјална слика, људи које упознаје, политичке, економске и историјске прилике које затиче. Док о климатским својствима говори у контексту не баш тако лепог јулског времена које га је задесило и које њему, као медитеранцу, нимало није пријало, о самим термалним изворима даје кратку информацију: „Сви су извори из једног мајдана. Има их седамнаест. Разликују се по топлоти. Најтоплији је ‘Шпрудел’, који чисто пари, ако га одма пијеш. И најбогатији је. Претјече воде, која испод колоне дими и сикће у поток“ (BЈELANOVIĆ 2003: 28). Поред информативних пасажа (којима треба додати и тумачење етимологије топономастике), Бјелановићеви описи сусрета и разговора са људима, углавном на политичке теме и словенско питање, допуњују панораму једне типичне средњоевропске бање какве су у том тренутку Карлове Вари.

Бјелановићева слика Карлових Вари је богата личним импресијама које дочаравају велики туристички потенцијал овог места; упркос субјективној перспективи и критичким тоновима и оценама, ова путописна разгледница чувених терми је драгоцен прилог историји европског бањског туризма и раних српских туристичких путовања.¹²

12 У српској књижевности друге половине 19. века има примера фикционалне обраде мотива одласка јунака у бању ради лечења и разоноде. Најпознатије приповетке са овом темом су „Кнез у купатилу“ Јакова Игњатовића и „Вертер“ Лазе К. Лазаревића. У Игњатовићевој приповеци радња се једним делом дешава у чувеним будимским термама у које долази сеоски кнез Танасије Шамшалов. Писац је у причу унео скоро све етапе боравка у бањи: од путовања лађом, преко сусрета са водичем и одласка лекару, несналажење госта који први пут користи купатило, изглед купатила са мермерним плочицама чувене печујске керамике, економске прилике средине у којој се развија термални туризам, и сл. Многе ситуације у које улази збуњени кнез Танасије приказане су као комичне (страх да не буде покраден, поплава коју је изазвао јер није умео да затвори славину за воду, жеља да све види и проба „да има шта код куће причати“, IGNJATOVIĆ 1988: 474), али је општа фактографска позадина приче

Врањску бању је С. Бјелановић посетио из других разлога. Он тамо долази да би се упознао са Јованом Ристићем, намесником краља Милана Обреновића и сталним претплатником листа *Српски глас* чији је уредник био Сава Бјелановић. У односу на друге поменуте путописе, Бјелановићев опис Врањске бање је најопширнији. С обзиром на време доласка, може се закључити да се ова бања развила од времена ослобођења, или од тренутка када ју је посетио Сретен Л. Поповић. У међувремену је изграђена железница¹³, мада још без станице, чија се градња тада тек планирала¹⁴; стајалиште је на сред поља, прилагођено сезонском реду вожње, што путописац наводи са неком врстом куриозитета, уз посредно поређење са европском железницом. Своје белешке о боравку у Врањској бањи Бјелановић отпочиње констатацијом о значају који лековити извори имају у Србији: „У Србији има много минералнијех лековитијех вода, које су познате још од најстаријих доба. По ослобођењу ту се сад изнова подижу лијечништва, која су задржала своје старо име, надјенуто им од Латина“ (2003: 239). Од стајалишта до насеља Бјелановић је кочијама путовао четврт сата, а из пишчевог описа места може се закључити да се у то доба доста радило на развоју бањског лечилишта. Након кратког запажања о рељефу места, Бјелановић помиње „куће за купање“ које су тик уз поток вреле воде. Њему се, као путнику од искуства, наметнуло поређење са развијенијим европским бањама:

Сјетио сам се онога *Кисељака* (сад Giesshübler) у Ческој. Ово му мјесто налази по природној љепоти, по положају. Али и овдје наоколо, у близини, нема горе. Уз пут су стабла од скоро посађена. Тек почимље напредак у свему. Прву кућу за купање озидала је влада. За њом стали су подизати куће приватни људи (2003: 240).¹⁵

Из навода се може уочити да се Врањска бања у почетку развијала плански, те да је због својих медицинских потенцијала привлачила имућније појединце да ту саграде куће за одмор,¹⁶ као у случају Јована Ристића. Бјелановићеве забелешке сведоче и о постојању хотела, чији су смештајни капацитети у том тренутку били попуњени и у коме су одседали државни службеници из већих градских средина. Он даје и детаљан опис посете купатилу и лечничке процедуре:

Ишли смо обићи једно купатило. У нарочитој кући собе су при земљи у једном реду, једна до друге. У свакој је по једна купаоница, од самога мрамора. У њих се по вољи пушта врућа вода, која је с врела доведена.

Овдје има неколико извора вруће воде. Најтоплија има око 70 Р. С тога се

неупитна. Реалне околности европске бање, као контекст приче могу се препознати и у поменутој Лазаревићевој приповеци.

13 Преломним тренутком за развој туризма у Србији у 19. в. сматра се управо изградња железнице почетком осамдесетих година (STOJANOVIC 2007: 44).

14 Ову железницу помиње и познати српски књижевни и географски историчар Стојан Новаковић у свом путопису *С Мораве на Вардар* (Београд, 1893).

15 О купању у топлој води као омиљеном начину лечења имућнијих становника и боравку виђенијих Срба у европским бањама од краја 18. в. детаљније у: ТИМОТИЈЕВИЋ: 2006: 246-249.

16 Д. Стојановић наводи да је почетком 20. в. дневна штампа редовно извештавала о броју гостију у бањама, доносећи податке о бањским гостима, њиховом занимању и породичном стању, а одлазак у бању почео је да одређује стандарде виших слојева друштва (2007: 51-52).

и не улази у њу што се неће прије охладити или помијешати леденом водом. У овој врућој води има сумпора и гвожђа и лијечи од костобоље и другијех болести (BJELANOVIĆ 2003: 241).

Бјелановићева одушевљеност Ристићевом личношћу уклапа се у опште позитивне утиске о бањи и опште патриотско одушевљење које изражавају сви путописци поводом новоослобођених крајева. У коментару којим заокружује своје утиске о Врањској бањи Бјелановић се не показује само као добар промотер домаћих туристичких садржаја, већ и као добар познавалац тржишне стране туризма и оне маркетиншке улоге¹⁷ која се у савременој туризмологији назива брендирањем места:

Сад већ долази много болесника а долазиће их још више сваке године, кад се људи увјере да у својој кући имају бољијех бања, него ли су оне, што их у туђини траже. Али за напредак овакијех лијечишта не одлучује само каквоћа вода. Одлучује *реклама* и *мода*. Зато се ево постарао и регент Ристић, долазећи сваке године у ову бању (BJELANOVIĆ 2003: 241).

3.4. О свом кратком боравку у Врањској бањи пише и Спира Калик у „путничким белешкама“ *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (1894) које посвећује чланицама Женског певачког друштва.¹⁸ Враћајући се из Солуна за Београд, Калик у пратњи кочијаша водича одлази на „једнодневни излет“ у Врањску бању (KALIK 1894: 74). На путу од Врања до Бање он се диви лепотама предела а по доласку у бању Калик пише: „похитасмо скоро сви да се окупамо у оној врелој лековитој води, која кључа из неколико извора, па се затим скуписмо око постављених столова у пространој сали гостионице бањске, где нас послужише доста добрим ручком“ (1894: 76). Каликове рефлексije и утисци о бањском месту лишени су детаљнијих објективних и егзактних описа и података које се срећу у претходним путничким извештајима, али ни он не пропушта да о бањском крају говори као о „дивном, романтичном и живописном месту“ које омогућава да људима „лакну душевни и телесни болови“ (1894: 77). Упркос тој похвали, попут С. Бјелановића, и С. Калик заузима критички став према општем стању у коме се налазе „напуштене и неуређене“ српске бање, далеко од нивоа европских бања:

Ох! кад би којом срећом какав паметан Србин у овој лепој, обилатој, чаробној природи, подигао елегантне паркове, модерне хотеле с потребним комфортом, лепо позориште, утрта шеталишта, китњасте киоске, ова би Бања била прави рај, и онда не би наши земљаци трчали у страна купатила и трошили изван земље свој новац, да се одморе од напора и излече од болести (KALIK 1894: 77).

17 О улози коју су „рекламе“ (код Бјелановића је ова реч написана курзивом) имале за туристичку популаризацију Абације (данашње Опатије), говори се на почетку путописа.

18 Г. Максимовић о наративним обележјима Каликове путничке прозе каже да су то: „путничке белешке у форми извештаја о седмодневној турнеји Београдског певачког друштва у Солуну и Скопљу у лето 1894. године, монолошке лирске дигресије и медитације, подстакнуте природним љепотама и грађевинама, које је писац посматрао приликом путовања, – путописне опсервације о људима, поднебљима и градовима, историјске реминисценције, предања о мјестима, документоване студије о становништву, које су пропраћене и фотографијама природних љепота и знаменитих грађевина“ (2006: 33).

Кроз поређење два културно-економска модела, европског и домаћег, Калик супротставља природне погодности домаћег поднебља пословичној уређености Европљана. На тај начин он упућује оштру критику српском немару и непланском приступу, не само у домену развоја бањског туризма: „Европа нема ових лепота, овога ваздуха, ове светлости, али код нас, по злој судбини, нема оних руку, онога укуса, оних умења, којим они ни из чега, тако рећи, чине чуда, те им се дивимо и уздишемо гледајући, како све успева, када влада увиђавност, воља и умешност“ (KALIK 1894: 77).

И у Каликовим путничким белешкама о Старој Србији и посебно, њеним термоминералним и бањским карактеристикама, присутна је, као и код осталих путописаца, двострука перспектива. Сви су они били свесни недостатака и последица заосталости ових крајева под вишевековним турским ропством, али су сви о даровима природе овог дела Србије писали у патриотском заносу. То се препознаје и у овој идеалистичкој и емоционалној импресији: „Лепа је твоја земља, сретна Србијо, лепа као што је био леп земаљски рај у првим данима човековим!“ (1894: 78), којом С. Калик заокружује свој боравак у Врањској бањи.

3.5. У путописној прози Јелене Димитријевић *Писма из Ниша о харемима* (први пут у часопису *Дело*, 1897) ауторкина намера да изнесе аутентично сведочанство о животу у харемима видљива је у бројним документарним пасажима и коментарима.¹⁹ Михајло М. Костић напомиње да је у току 18. и 19. в. Нишка бања била за нишке Турке већ познато лечилиште и омиљено излетиште.

За смештај болесника било је подигнуто неколико већих ханова, других потребних зграда и сазидана је била и једна већа, каменом озидана џамија. Нишки паша издавао је под годишњи закуп купатило с обавезом да купац одржава ред и чистоћу. Првенствено право купања имали су Турци, а тек кад Турци напусте купатило, Срби су се смели купати (KOSTIĆ 2019: 176, 177).

Новија истраживања Нишке бање потврђују да су „Турци оставили два купатила – за женскадију ... (и) ...за мушке“, те да је крајем 19. века Нишка бања била позната „по топлој води и по већем термалном водотоку – Бањици“ (POPOVIĆ 2007: 122), као и да је имала засебне просторије за масажу и инхалацију (KOSTIĆ 2019: 176).

За разлику од детаљног описа муслиманских свадбених обичаја у *Писмима из Ниша о харемима*, кратак сегмент посвећен Нишкој бањи није објективан и фактографски запис као што је то случај код претходних путописаца, већ је подређен основној причи о животу харемских жена. Такође, то је и једини пример балнеолошке тематике о којој не говори непосредно путописац сам, већ Туркиње, саговорнице списатељице. Нишка бања је представљена као њихов изгубљени рај, место њиховог симболичног бекства, тајног уживања и слободе.²⁰

¹⁹ Туговаху за Бањом и за лепом Еминовом Кутином. А, Кутина! а, Бања! [...] Пуста 19 „Две доминантне теме у њеном делу су живот Туркиња у харемима и сусрет различитих култура и цивилизација“ (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2015: 485).

²⁰ По мотивима провода („бањање“ и „теферич“) Нишка бања је „била позната све до 1925. године, када је бањска управа забранила бучне проводе и весеља“ (KOSTIĆ 2019: 187).

Бања! По десет-петнаест дана не сетимо се Ниша и кућа својих никако. Ходимо по брду; беремо цвећа; ту нам је ручак, ту вечера; купамо се по вас дан певајући...И ноћу се купамо: око хавуза запалимо по читаво тесте свећа. Море јок једно тесте, но два, три: од црне ноћи направимо бео дан (DIMITRIJEVIĆ 1986: 210).

У сећању Туркиња на Нишку бању преовладава жалост за прошлим временима и носталгија, из чега се посредно закључује да је за турске житеље пре ослобођења Ниша (1878) ова бања била важно место за опуштање, лечење и релаксацију.

4.

Чињеница да Буковичка бања у Аранђеловцу и Врњачка бања у другој половини 19. века „постају места у која се најчешће одлазило и која су врло брзо постала стециште сусрета отменијег света из већих вароши Србије“ (STOLIĆ, MAKULJEVIĆ 2006: 868), не умањује значај који у том периоду добијају бањска лечилишта и термоминералне воде јужне и југоисточне Србије. Анализирани извори, са издвојеним описима Нишке, Врањске, Куршумлијске и Сијаринске бање, потврђују да се у путничким белешкама њима поклањала значајна пажња, преваходно зато што су аутори били понесени патриотском просветитељском мисијом и наглашеним националним осећањима. Сваки траг прошлих времена или изузетна природна знаменитост, какви су били извори минералних вода, изазивали су велику пажњу путника посматрача. Вођени жељом да читаоце упознају са до тада заборављеним или сасвим непознатим местима која су била у вишевековном турском ропству, аутори су и сами бивали изненађени оним што виде. Није ретко било њихово одушевљење природним лепотама и бујном вегетацијом, чистим ваздухом, снагом термалних извора, рељефним карактеристикама, као даровима природе којима је српска земља богата. Иза понеких пренаглашених емоција и субјективног става, својственог аутобиографском слоју путописа, може се наћи веродостојна информација и сведочанство о различитим аспектима бањских локалитета Старе Србије. Постављајући се између путника, посетиоца и туристе²¹ аутори путописа – угледни књижевници, научници, преводиоци, државници, политичари и културни радници су истовремено били и историчари, географи, етноантрополози, социолози, промотери културних и туристичких вредности. У својим описима трудили су се да дају што исцрпније информације: апострофирали су природна и антропогеографска својства предела,²² климатотерапеутске карактеристике, термоминерална својства воде, одлике рељефа, износили статистичке и демографске податке, пажљиво процењујући стања купалишних објеката. Још важније од тога била су чврста уверења путописаца у могућности даљег развоја бање као рецептивне туристичке

21 У туристичкогеографској таксономији „посетилац“ је свако лице које посети земљу или место, изузев оног лица које гражи стално или привремено запослење (JOVIČIĆ 2005: 10). О „амбивалентном односу између путописца и туристе“ в. GVOZDEN 2011: 188, 192.

22 Истичући значај методе „непосредног посматрања и опсервације предмета на терену“ (GRČIĆ 2021: 178), Јован Цвијић је у приступној беседи на Великој школи под насловом „Данашње стање географске науке“ истакао да антропогеографија расправља о „утицају целокупне природе на творевине људске и особине духа народног“ (нав. према GRČIĆ 2021: 179).

регије, пре свега у правцу јачања њених туристичких капацитета који би донели економски бољитак, али и приближили ове економски заостале области тадашњим европским стандардима валоризације бањског туризма.

Ако се зна да су тек коју деценију пре објављивања ових путописа настали први *бедекери* (у Немачкој 1853. и *Жоан* у Француској 1864), који су нагостили „развој туризма као облика модерне културе“ (DIGA 2007: 104), онда се без претенциозности може рећи да су прве путничке репортаже о новоослобођеним крајевима Старе Србије имале и улогу првих водича у којима се тек скицирао профил и „поглед“ (URI, LARSEN 2011: 5) модерног туристе. Зато ове путописе не треба видети само као рани израз оне улоге коју је „туризам у другој половини 19. в имао као средство за изражавање особених личних и социјалних идентитета“ (GVOZDEN 2011: 202), већ их у деловима посвећеним бањама треба процењивати у њиховом ширем методолошком, научном, идеолошком, националном²³ и културном контексту, као прве значајне прилоге историји проучавања бањског туризма у Србији.

Цитирана литература

- BORM 2013: BORM, Jan. „Određivanje puta: O putopisu, putničkoj književnosti i terminologiji“ (prev. A. Kostadinović). *Philologia Mediana*, год. V, бр.5, Ниш: Филозофски факултет, 2013, 607–621.
- BAŠEL, ŠELDON 2009: BUSHELL, Robyn, SHELDON, Pauline J. (Eds.). *Wellness and Tourism: Mind, Body, Spirit, Place*. Cognizant Communication Corporation, New York, 2009.
- GVOZDEN 2011: ГВОЗДЕН, Владимир. *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд, 2011.
- GRČIĆ 2021: ГРЧИЋ, Мирко. „Цвијићева антропогеографска школа“, *Јован Цвијић – живот, дело, време*, Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић“, Београд: САНУ, 2021, 177–183.
- DIGA 2001: ДИГА, Жак. *Културни живот у Европи на прелазу 19. у 20. век*. Београд: Сlio, 2001.
- JOVIČIĆ 2008: ЈОВИЧИЋ, Добрица. Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији, Гласник српског географског друштва, LXXXVIII/4, 2008, 3–18.
- KOSTADINović 2016: КОСТАДИНОВИЋ, Александар. „Аксиолошки статус путописа: између сублитерарног и паранаучног феномена“. *Trends and Tendencies in Modern Philology*. *Koper*, 1/2016, 17–32.
- KOSTIĆ 2019: КОСТИЋ, Михајло М. *Нишка Бања – Антропогеографска проучавања* (Првобитно објављено 1958). у: Б. Челиковић (прир), Нишки крај, Београд: Службени гласник, 2019, 169–189.
- MAKSIMović 2006: МАКСИМОВИЋ, Горан. „Путописна Македонија Спире Калика и Бранислава Нушића“. *Зборник Матице Српске за књижевност и језик*, XIV/2, 2006, 33–50.
- STOLIĆ, MAKULJEVIĆ 2006: Столић, Ана, Макуљевић Ненад. *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд: Сlio, 2006.
- MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2015: МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ, Снежана. „Јелена Димитријевић – биобиблиографска белешка“. *Philologia Mediana*, год. VII, бр.7,

23 Детаљније о туризму као фактору конституисања националне идеологије крајем 19. и почетком 20. в. у: STOJANOVIĆ 2007: 43.

- Ниш: Филозофски факултет, 2015, 485–492.
- PETROVIĆ 2000: ПЕТРОВИЋ, Видосав (ур). *Ниш у делима путописаца од до века*. Ниш, 2000.
- POROVIĆ 2007: ПОПОВИЋ, Иван Б. „Просторна упознавања Нишке Бање у 19. веку”. *Географски институт „Јован Цвијић”*. Београд: САНУ, 2007, 113–129.
- RADIVOJEVIĆ, FILIPOVIĆ, ĐIMI TRIJEVIĆ, NIKOLIĆ 2010: РАДИВОЈЕВИЋ, Александар, ФИЛИПОВИЋ Иван, ДИМИТРИЈЕВИЋ Љиљана, НИКОЛИЋ Милена. „Географске основе развоја туризма у сокобањској котлини”. *Гласник српског географског друштва*, ХС/3, 2010, 111–125.
- RADIVOJEVIĆ 2006: РАДИВОЈЕВИЋ, Александар. *Бањски туризам* (скрипта); Универзитет у Нишу: Природно-математички факултет, 2006.
- RAJAN, FUT, AZARIANU 2016: Ryan, Marie-Laure, FOOTE Kenneth, AZARYANU, Maoz (Eds.), *Narrating space/spatializing narrative: where narrative theory and geography meet*, The Ohio State University, 2016.
- SMIT, PUCKU 2017: SMITH, M. K., & PUCZKÓ (Eds). *The Routledge Handbook of Health Tourism*. London and New York, 2017.
- STANKOVIĆ 2012: СТАНКОВИЋ, Стеван М. „Писана реч о бањама Србије”. *ГЛОБУС 37–38 – часопис за методолошка и дидактичка питања географије*, 2012/2013, 1–40.
- STANKOVIĆ 2005: СТАНКОВИЋ, Стеван М, ПАВЛОВИЋ Сања. *Бањски и планински туризам Србије*. Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду, св. LIII, 2005, 75-90.
- STANKOVIĆ 2009: СТАНКОВИЋ, Стеван М. *Бање Србије*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- STOJANOVIĆ 2007: СТОЈАНОВИЋ, Дубравка. „Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века”. *Годишњак за друштвену историју XIII*, 41-59. Службени гласник Републике Србије, бр. 80/92, 2007, 67/93
- TIMOTIJEVIĆ 2011: ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав. *Рађање модерне приватности*, Београд: Clio, 2006.
- URI, LARSEN 2011: URRY, John, LARSEN Jonas. *The Tourist Gaze*, London, SAGE, 2011.

Извори

- VJELANOVIĆ 2003: БЈЕЛАНОВИЋ, Сава, *Кроз славенске земље*, Београд: Чигоја, 2003.
- ĐIMI TRIJEVIĆ 1986: ДИМИТРИЈЕВИЋ, Јелена, *Писма из Ниша о харемима*, Београд: Народна библиотека Србије, 1986.
- IGNJATOVIĆ 2016: ИГЊАТОВИЋ, Јаков. *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности*, Књига 31. (прир. Снежана Милосављевић Милић). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2016.
- KALIK 1894: КАЛИК, Спира, *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом*, Београд, 1894.
- POROVIĆ 1950: ПОПОВИЋ, Сретен Л. *Путовање по Новој Србији*, Београд: Српска књижевна задруга, 1950.
- RAKIĆ 1987: РАКИЋ, Мита, *Из нове Србије*, Лесковац: Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, 1987.
- STANKOVIĆ 1991: СТАНКОВИЋ, Борисав. *Коштана, Ташана, Јовча*, Сабрана дела Боре Станковића, ИП Београд, 1991.

**THERMES OF THE OLD SERBIA IN TRAVEL WRITINGS IN 19th CENTURY –
TOWARDS THE HISTORY OF THERMAL TOURISM IN SERBIA**

Бање Србије биле су познате још у Римско доба а захваљујући лечилишној функцији термоминералних извора створена је традиција бањског лечења. Значајан допринос историји бањског туризма у Србији у оном делу који је у 19. веку последњи био ослобођен од Турака и припојен новој српској држави пружају путописи о Старој Србији: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика, *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898) и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић. У њима су описани термоминерални извори и бањски локалитети Нишке, Куршумлијске, Сијаринске и Врањске бање. Постављајући се између путника, посетиоца и туристе, аутори путописа – угледни књижевници, научници, преводиоци, државници, политичари и културни радници су истовремено били и историчари, географи, етноантрополози, социолози, промотери културних и туристичких вредности. У наведеној балнеолошкој грађи апострофирани су природна и антропогеографска својства предела, климатотерапеутске карактеристике, термоминерална својства воде, одлике рељефа, изнесени су статистички и демографски подаци, уз пажљиву процену стања купалишних објеката. Још важније од тога била су чврста уверења путописаца у могућности даљег развоја бање као рецептивне туристичке регије, у правцу јачања њених туристичких капацитета које би донеле економски бољитак и приближиле ове економски заостале области тадашњим европским стандардима валоризације бањског туризма.

Keywords: Thermal tourism, Travel writing, Old Serbia, Нишка бања, Куршумлијска бања, Сијаринска бања, Врањска бања